

Akıllı insanlar nâmuçin samsyklaç zatlary edýär?

Category: Kitapcy, Psihologiýa, Sözler

написано kitapcy | 24 января, 2025

Akıllı insanlar nâmuçin samsyklaç zatlary edýär? AKILLI
INSANLAR NIÇIN APTALCA ŞEYLER YAPAR?

“Yalnızca iki şey sonsuzdur; evren ve insanların aptallığı. Ancak ilki hakkında kuşkularım var.” – Einstein

Eskiden zekâ ve aptallık bir spektrumun iki zıt ucu olarak ele alınırken, artık en zeki insanların bile aptalca kararlar aldıkları, zekâları ile bağdaşmayan davranışlarda bulunduğu gözleniyor.

Son yıllarda aptalca karar ve davranışların altında yatan nedenleri inceleyen bilim insanları, aptallığı gereksiz detayları elimine ederek kısa yoldan çözüme ulaşmaya çalışan zihninin, mantığı tümüyle rayından çıkartmasına bağlıyor. Beynin bu eğilimine “höristik strateji-zihinsel kısa yollar” adı veriliyor.

İnsan dehası ve zekâsı söz konusu olduğunda, aklımıza çoğunlukla en zeki ve en yetenekliler gelir. Bu doğaldır; herkes Einstein'lara, Mozart'lara hayranlık duyar ve onlar gibi olmak ister.

Buna karşılık skalanın diğer ucunda olanlarla pek kimse ilgilenmez. Bu insanları tanımaya çalışmanın hiçbir yararı olmadığına inanılır; bunların ancak laboratuvar faresi olarak işe yarayacağı düşünülür.

Oysa aptallık göz ardı edilemeyecek kadar önemli ve ilginç bir konudur; farklı bir açıdan yaklaşıldığında çok şaşırtıcı ve çarpıcı bilgilere ulaşılabilir. Aptallık bilimi, zeka kavramını daha derinlemesine kavramamızı sağlamasının yanı sıra, şu anda dünyayı yönetmekte olan çok sayıda “akıllı” insanın yaptığı aptalca hataların nedenlerini anlamamıza yardımcı olabilir.

APTALLIK DÜŞÜK IQ SONUCU DEĞİL

Mantıksız, saçma, budalaca fikirlerin peşinden gidenlerin hepsi düşük IQ'lu değildir. Böyle bir zekâ, büyük ölçüde rasyonelliğin yakınından bile geçmez. IQ testlerinden yüksek bir puan almanız sizin aptallık yapmayacağınız anlamına gelmez.

Kaldı ki kimse aptalca kararlar almasına yol açan eğilimlere yüzde yüz karşı koyamaz. IQ derecesi veya eğitim yalnızca bir referanstır; tanım olarak aptal olmadığımızı gösterir. Bu da kişisel düzeyde zararlı olabilir: IQ'dan bağımsız olarak, rasyonellik testlerinde başarısız olanların plansız hamilelik veya kumar borcu gibi hatalar yaptığı sıklıkla görülür.

BÜYÜK ÖLÇEKTE APTALLIK

Kişisel sınırları aşıp, geniş kitleleri etkileyen aptallığın zararları da kitleseldir. Örneğin, kasıtlı olmasa da bunu teşvik eden bir iş kültürü, ekonomik krizlere neden olabilir. Gerçekten de bu çok büyük hasar yaratır, çünkü bankalar akıllı insanların mantıklı hareket ettiğini varsarken, aynı zamanda enine boyuna tartılmış mantıklı davranışlar yerine sezgiye dayanan spontan davranışları ödüllendirir. Bir bilim insanı bu eğilimi şöyle açıklıyor: "Bir insan ne kadar zeki ise, aptallığının sonuçları o kadar yıkıcı olur." Aynı kural siyasiler için de geçerlidir.

APTALLIĞIN SINIRI YOK

"Yalnızca iki şey sonsuzdur; evren ve insanların aptallığı. Ancak ilki hakkında kuşkularım var." Einstein bu sözleriyle aptallığın sınırı olmadığına işaret ederken, Amerikalı yazar Harlan Ellison aptallığın ne kadar yaygın olduğunu şöyle ifade ediyor: "Evrende iki şey çok boldur; hidrojen ve aptallık."

Einstein ve Ellison'ı bu kadar rahatsız eden aptallığın zekâ derecesiyle – özellikle IQ- hiçbir bağlantısının olmadığı artık biliniyor. Çok zeki bir insan aynı anda çok aptal da olabilir. Akıllı insanların kötü kararlar almasının altında

yatan faktörler anlaşıldıkça, ekonomik krizler gibi toplumun karşı karşıya kaldığı büyük felaketlerin anlaşılması ve çözüme kavuşturulmasının da yolu açılacak. Daha da ilginç, aptallık konusunda yapılan araştırmalar, kitleleri derinden etkileyen aptalca kararları engelleyebilecek.

APTALLIK VE ZEKÂ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN GEÇMİŞİ

Zekâ ve aptallığın tek bir spektrumun iki zıt ucu olduğu fikri eskilere dayanır. Rönesans döneminin ünlü din bilimcisi Erasmus, Deliliğe Övgü isimli yapıtında, delilik (stultitia), kendi kendisine övgüler düzer; bu arada çocuklukta ve yaşlılıkta, aşkta, evlilikte ve dostlukta, politikada ve savaşta, yazında ve bilimde deliliğin nasıl her zaman egemen olduğu gösterilir. Tüm uğraş alanları, bu arada özellikle din kurumu ve din adamları bu panorama çerçevesinde sergilenir. Deliliği konuşturma kisvesi altında Erasmus, çağının kilisesine ve o kilisenin mensuplarına en acımasız eleştirileri yöneltir. Bu niteliğiyle Deliliğe Övgü çağlar boyunca bağınazlığa karşı kaleme alınmış en yetkin düzeydeki başyapıtlardan biri olmuştur.

Ancak 18.yüzyılda aptallık vasat bir zekânın sonucu olarak görülmeye başlar. Bunun bir uzantısı olarak, insan yeteneğindeki farklılıkları açıklamak isteyen modern yaklaşımda ise IQ testleri devreye girer ve insanın zihinsel kapasitesini tek bir sayıya indirgeme yolunu seçer. Michigan Üniversitesi'nden psikolog Richard Nisbett bunu şöyle açıklıyor: "Eğer IQ'nuz 120 dolaylarında ise yüksek matematik kolaydır. 100 civarında ise yüksek matematiği öğrenebilirsiniz, ancak bunun için sizin ve öğretmenlerinizin çok büyük gayret göstermesi gerekir. IQ'nuz 70 ise yüksek matematiği öğrenme şansınız sıfırdır. Kısaca bu ölçüm akademik ve profesyonel başarıınızı önceden tahmin etmenin bir yoludur."

ZEKÂ FARKLILIĞININ NEDENLERİ

IQ derecesini belirleyen çeşitli faktörler vardır. Zekâ farklılığının % 30'u, içinde yetiştiğiniz koşullardan, örneğin

beslenme ve eğitimden kaynaklanır. Genler ise iki insan arasındaki farkın % 40'ından sorumludur.

Bu farklılıklar beynimizdeki bağlantılarda kendini gösterir. Daha zeki beyinlerde nöronların arasında daha verimli bir ağ bağlantısı olduğu izlenir. University of the West of England'dan Jennie Ferrell, bu bağlantıların bir insanın kısa süreli "faal" belleğinin nasıl kullandığını belirlediğini ileri sürüyor: "Bu nöral bağlantılar, verimli zihinsel bağlantıların kurulmasında biyolojik bir temel oluşturur."

Zekâ farklılıklarının nedenleri konusunda bugüne dek şu varsayımlar geliştirildi:

*Genetik sürüklenme (genetic drift) evrimsel sürecin temel mekanizmalarından biridir. Doğal seçimden farklı olarak, bir popülasyon içerisindeki genetik yapının adaptasyon olmadan, tamamen şans eseri olarak değişmesidir. Daha çok küçük popülasyonlarda etkilidir; büyük popülasyonlar ise matematiksel olarak etkilenmezler, çünkü tesadüfi olayların etkisi azdır. Bu fikri savunanlardan biri olan Stanford Üniversitesi'nden Gerald Crabtree, zekâmızın sürekli olarak mutasyon geçiren 2000-5000 gene bağlı olduğunu ileri sürüyor. Uzak geçmişimizde zekâları alt düzeylerde seyreden atalarımız, genlerini bir sonraki nesle miras bırakma şansını yakalayamadan aramızdan ayrılmış olabilir, fakat Crabtree'ye göre, insan topluluklarında işbirliğinin gelişmesi sayesinde zekâsı düşük insanlar daha başarılı olanların sırtından geçinerek hayatta kalma şansını elde edebilirler. Bu koşullarda MÖ 1000'li yıllarda yaşamış herhangi biri günümüzün en zeki, en bilgili kişisi olabilir (Trends in Genetics, vol 29, p 1).

*Uzak geçmişimizdeki atalarımızın zekâsı hakkında bir tahmin yürütmek zordur ve aslında ortalama zekâmız yakın geçmişimizde az da olsa artış göstermiştir. Bu fikri savunan University of York'tan psikolog Alan Braddeley, görüşlerini şöyle dile getiriyor: "İnsan düşüncesinin tek boyutu IQ ölçümleri değildir. Aptallık, bilimsel bir terim değildir. Pek çok zeki

insanın aynı zamanda aptal olduğunu da görüyoruz.”

HEM ZEKİ HEM DE APTAL İNSANLARIN PARADOKSU

Bir insan hem zeki, hem de aptal olması nasıl açıklanabilir? Bu paradoksu açıklamaya yönelik kuramlardan biri Princeton Üniversitesi'nden bilişim uzmanı Daniel Kahneman'a ait. Kahneman, insan davranışları konusundaki çalışmalarıyla Nobel Ekonomi Ödülü'ne hak kazandı. O güne dek insanların doğuştan rasyonel oldukları varsayılıyordu.

Oysa Kahneman ve meslektaşı Amos Tversky, bunun tam tersini iddia etti. Kahneman ve Tversky'ye göre insanlar bilgiyi işlerken, beyin iki farklı sisteme erişir. IQ testleri bunlardan yalnızca birini ölçer. Bu da sorun- çözümünde bilerek, isteyerek yapılan işlemdir. Oysa günlük yaşamda insanların normal tepkileri sezgilerinin kontrolü altındadır.

ZİHİNSEL KISA YOLLAR

Bu sezgisel mekanizmalar insanlara evrimsel avantaj sağlar. Bilgi çokluğu karşısında karar vermekte zorlanan insanlar bu mekanizmalar yardımıyla kendilerine bir çıkış yolu bulur. Bunlar sıra dışı olayları kalıplara uydurma, doğrulama eğilimi ve belirsizliğe direnme gibi bilişsel eğilimlerden oluşan bir stratejidir. İnsanlar, ilk çözümün, çözümlerin içinde en iyisi olmadığını fark etmiş olsalar dahi, kısa yoldan ilk çözümü kabul etme eğilimindedir.

Evrimsel sınavı başarı ile geçen bu mekanizmaların hepsine toplu olarak “höristik stratejiler-zihinsel kısa yollar” denir. Başka bir deyişle bu, sorunun çözümünde gereksiz detayları elemine ederek kısa yoldan çözüme ulaştıran bir stratejidir. Ancak zihinsel kestirmeler, muhakeme yeteneğimizi tümüyle ele geçirirse, mantık tamamen rayından çıkabilir. Bu nedenle kestirme yollara karşı direnç geliştirmek gereklidir; aksi takdirde aptalca davranışlara zemin hazırlanmış olur. Ferrell bunu şöyle açıklıyor: “Kestirme yollara sapma eğiliminin IQ ile bir ilgisi yoktur. İnsan aptallığını anlamamanın bir yolu da bu kestirme yollara sapma eğilimini

ölçen testtir.”

İşte Toronto Üniversitesi’nden bilişim uzmanı Keith Stanovich, rasyonellik katsayısı (RQ) adını verdiği bu testi geliştirmeye çalışıyor.

RASYONELLİK KATSAYISI ÖLÇÜMÜ

Doğal olarak yüksek rasyonellik katsayısına sahip olup olmadığınızı belirleyen faktörler nelerdir? Stanovich’e göre RQ, IQ’dan farklı olarak, genlere veya çocukluktan gelen çevresel koşullarına bağlı değildir. Her şeyden önce RQ, insanın kendi bilgisinin doğruluğuna değer biçebilme yeteneğidir. Yüksek RQ’ya sahip insanlar, kendi farkındalıklarını güçlendirmişler ve bu bilgi dağarcığının kendilerini düze çıkartacağına inanmışlardır.

MANTIĞI RAYINDAN ÇIKARTAN ETMENLER

Stanovich farkındalığı güçlendirmeye yönelik en basit yaklaşımlardan birinin, nihai karara varmadan önce sezgisel çözümü, tam karşıtı ile karşılaştırmak olduğunu söylüyor. Böylece bildikleriniz ve bilmediklerinize ilişkin daha net bir farkındalığa sahip olabilirsiniz.

Ferrell ise Stanovich kadar iyimdr değil; doğal olarak yüksek RQ’ya sahip insanların bile kontrolleri dışındaki koşullar altında aptalca kararlar verebileceğini söylüyor.

Aptallığın bir diğer tetikleyicisi de duygusal dalgalanmalardır. Üzüntü ve endişe, aktif belleği bulandırıp fiili durumu değerlendirmede yetersiz kalmasına yol açabiliyor. Bu yetersizliği gidermenin de en yaygın yolu, zihinsel kısa yollardan birini seçmektir. Başka bir deyişle hüristik stratejiden medet ummaktır.

YÜKSEK IQ’LU APTALLAR

Aptallığın tarihi konusunda çalışmaları bulunan Hollandalı Matthijs van Boxel, gözlemlerine dayanarak yüksek IQ’lu insanların yaptığı aptallıkların çok yıkıcı olduğunu söylüyor. Bunun nedeni, zeki insanlara daha fazla sorumluluk

verilmesidir.

Stanovich yüksek IQ'lu insanların yaptığı aptalca hataların etkisinin en fazla de mali çevrelerde hissedildiğini söylüyor. Şu anda standart bir RQ testi, zihinsel kısa yol tuzağına düşme eğilimi taşıyan kişilerin yönetici olarak seçilmelerini engelleyebilirdi. Ama böyle bir test henüz standardizasyon aşamasını geçemediği için kullanıma hazır değil.

Van Boxel insanların geçmişte yaptıkları aptallıkları gelecekte de tekrarlamamaları için herkesin –özellikle de iktidardakilerin ve en zekilerin- kendi zayıflıklarını büyük bir alçak gönüllülükle kabul edip, ne bilip ne bilmedikleri konusunda farkındalıklarını güçlendirmelerini tavsiye ediyor.

Derleyen: Reyhan OKSAY.

Kaynak: New Scientist

psychology.about.com/od/hindex/g/heuristic.htm

www.businessdictionary.com/definition/heuristics.html

www.kurtkleiner.com/stories/ut.why.smart.people.do.stupid.things.html Psikolojiya